

Rawls och civil olydnad; en konstitutionalistisk tolkning

TURUN KAUPPAKORKEAKOULU
KIRJASTO
REHTORINPELLONKATU 3
20500 TURKU

MARKKU SUKSI¹

1. Allmänt

Immanuel Kants och John Rawls teorier påminner i viss utsträckning om varandra. Det torde emellertid kunna hävdas, att Kant inte lyckades se alla de konsekvenser som den autonoma individens ställning borde ha haft på hans rättsliga teori, som samtidigt kan anses utgöra en teori om samhällets uppbyggnad och om suveräniteten i samhället. Kants teori innebär ett slags metafysisk representation av individen i den lagstiftande makten och ett förnekande av individens eller folkets rätt till motstånd beträffande statliga beslut och åtgärder.² Rawls rättviseteori har ibland betraktats som ett försök att utveckla Kants teori på ett sätt som erkänner svagheterna hos Kant och bygger in element som förmår korrigera bristerna.³

Denna artikel utgör en tolkning av ett av dessa element, Rawls tankar kring civil olydnad, granskade ur en konstitutionalistisk synvinkel. Efter att Raz ur konsekventialistiska och perfektionis-

tiska utgångspunkter presenterat en mera tilltalande argumentering beträffande politiska förpliktelser,⁴ som går emot bl.a. den rättighetsbaserade och anti-perfektionistiska teoribildningen hos Rawls,⁵ kan det naturligtvis hävdas, att Rawls politiska filosofi har blivit mycket mindre intressant. Raz kritik berör direkt grunderna för Rawls rättviseteori, bl.a. okunnighetens slöja och ursprungssituationen.⁶ Eftersom Rawls omformulerade de teoretiska grundvalarna för den västerländska liberaldemokratien, finns det dock fog att undersöka den ställning som civil olydnad erhåller i hans teoribildning.⁷

Rawls uppfattning om civil olydnad spelar kanske endast en marginell praktisk roll i ett på

⁴ Se Raz 1988, ss. 1—109.

⁵ Galston 1982, s. 498 f., påpekar att de revisioner som Rawls gjort i sin ursprungliga teori kommer nära perfektionism. Neal 1990, passim, argumenterar att den teori om rättvisa som Rawls uppger vara av politisk natur får de facto en metafysisk prägel och rör sig mellan metafysiska och politiska rättvisepuffattningar utan att stanna för någondera kategori. Såsom Neal 1990, ss. 36—38, påpekar, kan Rawls även tolkas som förespråkande en teori om det goda, en perfektionistisk och metafysisk uppfattning som utesluter konkurrerande teorier i stället för att erbjuda en ram inom vilka dylika teorier kan existera.

⁶ Raz 1988, ss. 124—130. För en kritisk analys, se även Wiberg 1988, ss. 82—97; Lindensjö 1988, passim; Lindensjö 1989, passim. Jmfr. Tersman 1989, passim.

⁷ Jmfr. Rawls 1985, s. 223 ff.; Neal 1990, passim. Såsom Raz 1988, s. 127, noterar, är den rawlska rättvisepuffattningens tillämpningsområde och validitet begränsad till ett demokratiskt samhälle. Därtill torde man kunna konstatera, att denna uppfattning kan vara begränsad till en viss historisk situation.

¹ Artikelförfattaren, *politices licentiat* och *Master of Laws* (Univ. of Michigan), fungerar som t.f. överassistent i statsrätt och folkrätt vid rättvetenskapliga institutionen, Åbo Akademi. Denna artikel upptas som publikation nr 4 i serien 'Folkkontraktet i Finland'.

² Se t.ex. Suksi 1988, ss. 90—93; 133 f.

³ Se t.ex. Raz 1988, s. 130 ff.; Rawls 1985, s. 224, fotnot 2; Neal 1990, s. 36; Suksi 1988, s. 93 f.. För en kritisk betraktelse beträffande de kantianska grunderna hos Rawls, se Galston 1982, passim; Parekh 1982, s. 180—182. Rawls texter på svenska finns bl.a. i *Idéer om rättvisa* 1989, ss. 9—83. Se även Lindensjö 1988, passim.

det hela taget rättvist samhälle av i dag, men som ett element av konstitutionell teori har civil olydnad en mycket större bärkraft: civil olydnad söker stötta upp den politiska suveräniteten, med vilken avses valfunktioner hos folket, varmed representationssättet blir baserat på ett mandat från folket i stället för t.ex. metafysisk representation såsom denna återfinns i Kants teori.⁸ Samtidigt är civil olydnad hos Rawls konstruerad på ett sätt som får den att framstå som en försvarare av den rättvisa statsförfattningen och de principer som man kommit överens om i ursprungssituationen.⁹ Om civil olydnad i Rawls tappning uppfattas på detta sätt, så får denna liknande drag som motstånd i Lockes teori. Civil olydnad får då karaktären av sista försvararen av den lagliga samhällsordningen,¹⁰ den sista utvägen i vissa situationer. Den utgör ett element i teorin om ett fritt samhälle och en stabiliserande faktor som tenderar återställa jämvikten i samhällets basstruktur och förhindra ytterligare kränkningar av rättvisepinciperna. Även om civil olydnad definitionsmässigt är lagstridig, anser Rawls olydnaden av ovannämnd orsak utgöra en av de stabiliserande mekanismerna i ett statsförfattningssystem. Civil olydnad borde vid behov rätta till statsmakten och få denna att motsvara den rättvisa statsförfattningen i sådana fall där statsmakten klart handlar utanför sitt legitima område såsom detta är definierat i statsförfattningen.¹¹

Enligt Rawls har en konstitutionell teori om civil olydnad tre syften. För det första borde teo-

rin definiera civil olydnad och skilja denna olydnad från andra former av motstånd mot statsmakten. För det andra borde teorin utstaka grunderna för civil olydnad och ange de förutsättningar under vilka dylika handlingar är berättigade i ett på det hela taget rättvist demokratiskt samhälle, och för det tredje borde teorin ge uttryck för den civila olydnadens roll inom ramen av ett konstitutionellt system och för dess lämplighet som en protestform i ett fritt samhälle. Teorin om civil olydnad kompletterar den rent juridiska konceptionen om konstitutionell demokrati. Den syftar till att formulera grunder enligt vilka man kan avvika från den legitima och demokratiska samhällsmakten på sätt som i sig är lagstridiga men som samtidigt uttrycker lojalitet till lagen och an knyter till de grundläggande principerna av demokratiskt styre.¹² Sammanfattningsvis torde man kunna konstatera, att Rawls teori om civil olydnad söker nå åtminstone två mera fundamentala mål: att definiera uppbyggnaden och omfattningen av sådana acceptabla eller tolererbara mekanismer för skyddandet av den konstitutionella ordningen som står utanför lagen och den skrivna statsförfattningen samt att erbjuda ett yttersta skydd för minoriteter.¹³ Med utgångspunkt i Rawls rättvise-teori kommer denna presentation att beröra följande frågeställningar: hurudan position har civil olydnad i en konstitutionalistisk samhällsteori? hurudan är »mekanismen» enligt vilken civil olydnad fungerar? hur kan civil olydnad rättfärdigas? vilka är gränserna för civil olydnad? när kan civil olydnad brukas?¹⁴

2. Definitioner och en tentativ systemmodell

Rawls definierar civil olydnad som en offentlig, medveten och icke-våldstillämpande men lagstridig handling som är politisk till sin karaktär. Denna handling kännetecknas därtill av att den vanligtvis är vidtagen i syfte att åstadkomma en förändring i lagstiftningen eller i de styrandes

⁸ Se t.ex. Suksi 1988, s. 134. Det har emellertid påpekats, att personerna i den hypotetiska ursprungssituationen är avskalade alla olikheter till den grad att personerna är mer eller mindre identiska och att det t.o.m. skulle räcka med en enda person för åstadkommandet av ett rationellt val av rättvisepinciper. Se Lindensjö 1988, s. 53. En dylik situation är redan väldigt nära Kants metafysiska representation.

⁹ Jmfr. Suksi 1988, s. 93. Enligt Rawls 1971, ss. 200—201, 243, 342—343, är en rättvis statsförfattning en sådan som rationella representanter vid en grundlagsgivande församling skulle anta om de var underkastade de begränsningar som gäller för denna andra nivå i normhierarkin (se nedan). Vidare, en konstitutionell demokrati är uppbyggd på basen av en gemensam uppfattning om rättvisa som »rent spel». Se Idéer om rättvisa 1989, s. 16.

¹⁰ Jmfr. Suksi 1988, s. 87. Motstånd i Lockes teori verkar emellertid existera på en högre normativ nivå än civil olydnad i Rawls teori (se nedan).

¹¹ Suksi 1988, s. 93 f. Rawls framhåller att om en person anser lämpliga former av icke-uppfyllelse, såsom t.ex. civil olydnad, vara både nödvändiga och förnuftiga som korrektiv gentemot demokratiskt antagna handlingsprogram, så står dennes handlingar i samklang med accepterandet av en demokratisk statsförfattning.

¹² Rawls 1971, ss. 363—364; 385—386.

¹³ Rawls framför att ett beslutssystem med enkla majoriteter inte anses vara den bästa lösningen för en minoritet. Han framhåller att en grundlag som modifierar majoritetsprincipen på ett lämpligt sätt anses leda till en rättvisare lagstiftning.

¹⁴ Granskningen utförs främst med utgångspunkt i de tankegångar som Rawls framförde år 1971 i 'A Theory of Justice'. Se Rawls 1971, passim. Sedan dess har Rawls modifierat sina ståndpunkter, men modifikationerna torde inte ha någon avgörande betydelse för uppbyggnaden av Rawls teori om civil olydnad. Jmfr. t.ex. Neal 1990, passim.

(regeringens) policy. Civil olydnad väddar till allmänhetens rättvisekänsla och riktas till den majoritet som innehar den politiska makten i en demokratiskt uppbyggd maktstruktur. Olydnaden styrs av samma rättvisepprinciper som på ett allmänt plan reglerar utformningen av statsförfattningen och olika samhällsinstitutioner. Civil olydnad är ett resultat av ihärdiga och avsiktliga kränkningar under en längre tid av de grundläggande principerna för den allmänna rättvisepprincipen, vilka är allmänna fri- och rättigheter (jämlighet, *equal liberty*) och rimlig ekonomisk och social rättvisa (*fair equality of opportunity*). Kränkningar av de olika fri- och rättigheterna (t.ex. rätt att rösta, rätt att kandidera i val, tanke-, yttrande- och föreningsfrihet, religionsfrihet, personlig frihet, rätt att äga (åtminstone personliga tillhörigheter), rätt att inte bli godtyckligt arresterad, garanti att ens tillhörigheter inte blir godtyckligt beslagtagna) leder med störst sannolikhet till sådan opposition som tar sig uttryck i form av civil olydnad.¹⁵

Det är karakteristiskt för civil olydnad att olydnadshandlingar företas öppet inför allmänheten så, att handlingen väddar till de allmänna rättvisepprinciperna. Även om en sådan handling innebär ett brott mot lagen, är den olydiges allmänna lojalitet och tilltro gentemot lagen oförändrad, i synnerhet eftersom den olydige är villig att acceptera de juridiska konsekvenserna av sitt handlande. Å andra sidan, p.g.a. att syftet med civil olydnad är upprätthållandet av den legitima statsförfattningsrättsliga ordningen som naggats i kanterna av den styrande majoriteten (regeringen), förväntas en domstol, när den bedömer den olydiges handling, ta de goda syftet i beaktande i domsslutet som en förmildrande omständighet.¹⁶

Olydnadsmekanismen förutsätter m.a.o. att samhället styrs av en på det hela taget rättvis demokratisk regim och att detta samhälle har en allmän grunduppfattning om rättvisa med hänvisning till vilken samhällsmedlemmarna ordnar sina politiska kontakter och tolkar statsförfattningen. Detta torde tyda på att när en medborgare i en praktisk situation tar lagen i beaktande, jämför hon eller han det aktuella lagrummet med

de principer som valdes i ursprungssituationen genom att återuppta det synsätt som upptogs i ursprungssituationen.¹⁷ Om lagrummet inte sammanfaller med dessa principer när individen tolkar statsförfattningen, är det möjligt att civil olydnad blir berättigad. Egentligen anser Rawls att det finns en naturlig skyldighet att upprätthålla rättvisa och en rättvis statsförfattning. Denna skyldighet kan även kräva olydnadshandlingar, eftersom en individ inte blir friställd från skyldigheten trots att andra tenderade att handla orättvist.¹⁸

Rawls uppfattning om civil olydnad upptar en mellanposition på ett kontinuum från vägran baserad på samvetsskäl och andra »svagare» oppositionsformer ända till revolution. Skillnaderna mellan de olika oppositionsformerna är ingalunda klara, utan mera en fråga om skillnader i grad. På det hela taget verkar olika oppositionsformers status emellertid sammanfalla med fyrstegsordningen för tillämpning av rättvisa på ett sätt som i sista hand är uppgett i syfte att skydda de rättvisepprinciper som blev valda i ursprungssituationen.¹⁹ Motstånd på en (lägre) nivå skulle därmed syfta till att korrigera utövningen av samhällsmakt på samma nivå så att maktutövningen igen står i samklang med den kontrollerande högre nivån. På detta sätt kan man få maktutövningshierarkin att motsvara och stärka de rättvisepprinciper som antogs i ursprungssituationen. Huvudsyftet med civil olydnad vore därmed att bringa lagstiftning och de styrandes (regeringens) handlingsprogram i överensstämmelse med de rättvisepprinciper som valdes i ursprungssituationen och som är införlivade i statsförfattningen i den utsträckning som lagstiftningsåtgärder föranleder allvarliga kränkningar av den första rättvisepprincipen, principen om allmänna fri- och rättigheter (*principle of equal liberty*), eller utgör flagranti brott mot den andra principens andra del, principen om rimlig ekonomisk och social rättvisa (*principle of fair equality of opportunity*).²⁰

¹⁵ Rawls 1971, ss. 61, 363—366. Enligt Rawls 1971, ss. 197—198, bör dessa allmänna fri- och rättigheter som ger uttryck för det jämlika medborgarsamfundet införlivas i och skyddas av statsförfattningen. Ett politiskt system kan enligt Rawls vara en rättvis konstitutionell demokrati endast om det är uppbyggt på basen av dessa principer.

¹⁶ Rawls 1971, ss. 366, 387.

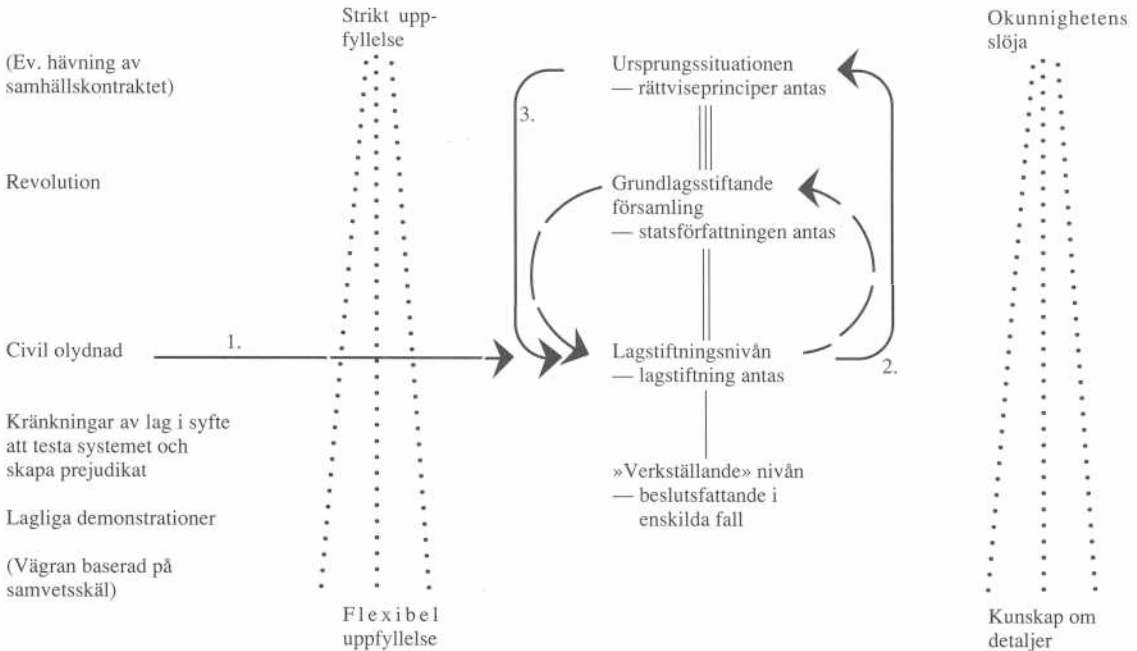
¹⁷ Jmfr. Rawls 1971, ss. 105, 135, 139, 229, 233, 238 f., 365.

¹⁸ Rawls 1971, ss. 109, 218, 246, 334, 354. Se även Parekh 1982, s. 172 f.

¹⁹ Rawls 1971, ss. 195—201, 367, 371, 473, 566—567. Se även Parekh 1982, s. 165.

²⁰ Rawls 1971, ss. 372, 473; jmfr. ss. 566—567.

Figur: Mekanismen för civil olydnad

1) olydnadshandlingar riktade gentemot orättvis lagstiftning

2) den »orättvisa» majoriteten är övertalad till att jämföra sakläget med ursprungssituationens eller åtminstone med den grundlagsstiftande församlingens synsätt

3) efter prövning reviderar majoriteten sin uppfattning och ändrar den orättvisa lagstiftningen

Även om denna allmänna konstruktion verkar plausibel, ägnar Rawls största delen av sin argumentering åt civil olydnad och lämnar möjligheten för revolution och liknande »starkare» uttryck för opposition nästan helt åt sidan. Vidare får vägran på basen av samvetsskäl en roll som huvudsakligen begränsas till privata handlingar utförda på basen av »privata» överväganden. Civil olydnad erhåller därmed en viktig ställning som upprätthållare av de rättvisepprinciper som valdes i ursprungssituationen. Den minimala behandlingen av revolutionärt motstånd kan naturligtvis bero på det faktum att samhället i fråga är en på det hela taget rättvis demokrati: medborgarna accepterar och erkänner statsförfattningens legitimitet. Rawls framhåller emellertid att mera militanta aktioner och andra, starkare motståndformer kan vara berättigade under vissa omständigheter. Dessa motståndformer torde stå när-

mare revolutionär opposition och vara riktade gentemot den rådande statsförfattningsordningen.

Den ovan upptecknade normhierarkin har en koppling till Rawls teori om uppfyllelse (*compliance*) och till hans uppfattning om okunnighetens slöja. Kraven på noggrann uppfyllelse av rättvisepprinciperna blir starkare ju högre upp i schemat man rör sig. Uppfyllelsekraven är mest stringenta i ursprungssituationen, medan partiell uppfyllelse av principerna blir mera acceptabel ju längre ner i fyrstegshierarkin man befinner sig.²¹ En majoritet som avviker från rättvisepprinciperna på de lägre nivåerna kan göra så p.g.a. att

²¹ Rawls 1971, s. 296: »Although one believes in the soundness of a democratic constitution and accepts the duty to support it, the duty to comply with particular laws may be overridden in situations where the collective judgment is sufficiently unjust.» Jmfr. Hart 1975, s. 242.

teorin om partiell uppfyllelse lämnar en viss prövning marginal för majoriteten i beslutsfattandet och tillåter ett visst mått av orättvis lagstiftning. Därmed uppkommer en paradoxal och något förbryllande situation: de som använder sig av civil olydnad har en mera stringent uppfyllelsestandard än den majoritet som har antagit den orättvisa lagstiftningen, trots att Rawls själva definierar de olydiga som »icke-uppfyllande». Det kunde alltså hävdas, att den orättvisa majoriteten i de olydiga ögon demonstrerar en icke-uppfyllelse av rättvisprinciperna och den rättvisa statsförfattningen, medan de olydiga själva demonstrerar icke-uppfyllelse av den orättvisa lagstiftningen samtidigt som de gör gällande en striktare uppfyllelse av rättvisprinciperna. Genom att hävda striktare uppfyllelse söker de olydiga övertala majoriteten att omfatta ett synsätt som enligt de förstnämnda uppfattning utgör en striktare uppfyllelsestandard,²² dvs. att omfatta ursprungssituationens eller den grundlagsgivande församlingens synsätt.²³

Eftersom kunskapen om fakta och detaljer också varierar enligt fyrstegshierarkin,²⁴ kan det hävdas, att Rawls teori om civil olydnad såväl som hela hans teori om rättvisa är uppbyggd på basen av en uppfattning om med varandra interrelaterade, vertikalt och parallellt löpande »begreppslinjer» eller begreppshierarkier (se figuren ovan).²⁵

3. Förutsättningar och begränsningar

Rawls ger två huvudförutsättningar för civil olydnad och kompletterar dessa med två begränsningar. Även om det kan verka mera som en definitionsfråga, torde det kunna påstås att de två förutsättningarna anger i vilken utsträckning civil olydnad kan uppfattas som en skyldighet att emotstå orättvisor eller den gräns vid vilken civil olydnad kan inledas, medan de två begränsningarna kan anses fastslå principer för situationer där den naturliga skyldigheten till rättvisa re-

kommenderar avhållsamhet med tanke på civil olydnad. I själva verket presenterar Rawls begränsningen X (se nedan) som en förutsättning och inte som en begränsning.²⁶ Begränsningen Y, åter, presenteras inte av Rawls som en förutsättning eller begränsning, utan påtalas endast i förbifarten. Det torde emellertid finnas en naturlig skyldighet att inte förorsaka skada för »oskyldiga».

Förutsättningarna och begränsningarna för civil olydnad är följande:

A) Kränkningen av de allmänna fri- och rättigheterna eller av principen om rimlig ekonomisk och social rättvisa måste vara allvarlig;

B) Uppriktiga värdjanden till majoriteten har redan gjorts och försöken att utnyttja juridiska möjligheter för att avhjälpa missförhållandet har misslyckats.

X) Om det i samhället finns många minoriteter med lika berättigande till civil olydnad, kan det finnas en skyldighet att visa återhållsamhet i avseende på civil olydnad;

Y) Om det är möjligt att tredje parter, dvs. »oskyldiga», skadas, bör detta tas i beaktande.

Därtill bör vissa praktiska aspekter på civil olydnad och eventuella handlingar beaktas, i synnerhet om handlingarna kan provocera majoriteten till en hård vedergällning.

Första förutsättningen (A) uttrycker kravet att civil olydnad borde begränsas till fall där det förekommer väsentliga och klara orättvisor. Rawls exemplifierar sin position genom att kommentera skattelagstiftning, vilken enligt hans åsikt i normala fall inte borde angripas genom civil olydnad förutom när den är klart uppgjord på ett sätt som stöter mot eller inkräktar på en grundläggande fri- eller rättighet. I själva verket kommenterar Rawls inte kränkningar av rimlig ekonomisk och social rättvisa, utan övergår till att förklara, att kränkningar av principen om allmänna fri- och rättigheter (*equal liberty*) är mera passande föremål för civil olydnad.

Principen om allmänna fri- och rättigheter (*equal liberty*) är därmed upphöjd till en ställning som ger den övergripande betydelse: så länge som denna princip efterföljs, är det osannolikt att kränkningar av andra principer (dvs. rimlig ekonomisk och social rättvisa) når sådana dimensioner att civil olydnad blir möjlig eller berättigad. Denna logiska sekvens är baserad på vissa

²² Rawls 1971, ss. 8—9, 246, 335, 351—352. Ett liknande tänkesätt kan eventuellt ha funnits i Finland under de sk. förrykningsperioderna.

²³ Denna mekanism är ett av de rawlska elementen som kritiserats t.ex. av Raz. Se Raz 1988, ss. 127—129, 132. Jmf. Rawls 1985, s. 237 f.

²⁴ Se Parekh 1982, s. 165.

²⁵ Uppfyllelsehierarkin samt okunnighets- och kunskaps-hierarkin bör uppfattas såsom överlappande de två övriga begreppshierarkierna, dvs. normhierarkin och »motståndshierarkin».

²⁶ Rawls 1971, ss. 372—377. Jmf. Parekh 1982, s. 171.

konstitutionella överväganden: eftersom principen om allmänna fri- och rättigheter (*equal liberty*) är hörnstenen för det politiska systemet och definierar medborgarnas allmänna status i ett konstitutionellt system, är det naturligt att rimlig ekonomisk och social rättvisa följer i lexikalisk ordning.²⁷ Principen om allmänna fri- och rättigheter är den främsta ledstjärnan för den grundlagsgivande församlingen. Denna princip kontrollerar därför principen om rimlig ekonomisk och social rättvisa, vilken är riktgivande för den lagstiftande nivån,²⁸ även om denna lägre nivå har en bredare latitud för överväganden i förhållande till rättvisepriinciperna. Följaktligen kunde den första förutsättningen formuleras på följande sätt: kränkningen av de allmänna fri- och rättigheterna måste vara allvarlig. Rawls vidhåller att kränkningar av de allmänna fri- och rättigheterna ofta framstår klart, men han ger få konkreta exempel. En sådan kränkning kunde utgöras av bl.a. ett förbud av religionsutövning som träffar en svag och försvarslös minoritet, och förmodligen även flagranta brott mot en minoritets rätt att rösta, att inneha offentlig tjänst eller att äga egendom.²⁹

Rawls ger inga exempel på de handlingar som kan företas inom ramen för civil olydnad. Väg-
ran på basen av samvetsuskäl är, i jämförelse, lättare att förstå, eftersom handlingen i sig kulminerar i icke-fullgörande av ett specifikt beslut eller av en viss order i ett enskilt ärende. Utöver den andra begränsningen (Y) ger Rawls endast ett ytterligare råd för olydnadshandlingar: de behöver inte kränka den lag de avser motverka.³⁰

Andra förutsättningen (B) är naturlig: alla andra tillbudsstående medel av »lägre» rang bör rimligtvis kunna anses vara uttömda innan civil olydnad blir berättigad. Rawls formulerar sin ci-

²⁷ Därför, omvänt, torde en kränkning av principen om rimlig ekonomisk och social rättvisa samtidigt utgöra en kränkning av principen om allmänna fri- och rättigheter.

²⁸ Rawls 1971, ss. 199, 373. Jmfr. Daniels 1975, sl 279 f.; Hart 1975, s. 240 f.

²⁹ Parekh 1982, s. 171. Man kunde emellertid tänka sig åtminstone ett fall där kränkning av en rättighet som inte är inkluderad bland Rawls allmänna fri- och rättigheter kunde berättiga civil olydnad. Om finska riksdagen fann en majoritet för antagande av en lag som utesluter en viss grupp, t.ex. stadsbor i huvudstadsregionen, från åtnjutandet av allemansrätten i landet, kunde man kanske säga att en kränkning av allmänna fri- och rättigheter har skett på ett sätt som kunde ge upphov till och motivera civil olydnad. Rawls rättighetsförslag torde alltså kunna uppfattas som riktgivande och ofullständigt.

³⁰ Rawls 1971, s. 364.

vila olydnad som en sista vädjan och påpekar att de individer som engagerar sig i dylika aktiviteter borde vara övertygade om att civil olydnad är nödvändig. Den andra förutsättningen uppfylls om tidigare handlingar av annat slag har visat att majoriteten är obeveklig och apatisk och om ytterligare försök rimligtvis kan bedömas som fruktlösa. Vissa fall av orättvisa kan emellertid vara så grova att det kanske inte finns någon skyldighet att först utnyttja lagliga uttryckssätt för politisk opposition. Förbud av religionsutövning riktad mot en svag och försvarslös minoritet skulle återigen utgöra ett sådant fall.³¹

Rawls uppfattar civil olydnad som en mekanism för politiska minoriteter med syfte att skydda dessas berättigade minoritetsrättigheter. Olydnaden är en vädjan till majoritetens rättviseskänsla, dvs. en anhållan hos majoriteten att uppta ursprungssituationens synsätt. Genom att åberopa ursprungssituationens principer, dvs. allmänna fri- och rättigheter, uppmanas majoriteten av minoriteten att inse majoritetens avvikelse från dessa principer och från statsförfattningen. Vidare, genom detta förfaringsätt uppmanas majoriteten att bringa lagstiftningen i överensstämmelse med ursprungssituationen och statsförfattningen.³² Man torde kunna säga att minoriteten på sätt och vis förklarar sig rationell i termer av ursprungssituationen samtidigt som minoriteten uppfattar majoriteten som irrationell.³³

Den första begränsningen (X) presenteras av Rawls som en förutsättning för civil olydnad. Rawls befarar att bestående men kunde åsamkas den rättvisa statsförfattningen om civil olydnad användes i för stor utsträckning. Därför söker begränsningen förhindra samtidigt inträffande olydnadshandlingar och -aktioner från att nå sådana proportioner att de har en negativ inverkan på den högre nivå av samhällsmakt de avser att skydda. En alltför stor dos civil olydnad kunde ju äventyra rättsordningen och slutligen även den rättvisa statsförfattningen. De olydiga minoriteterna erkänner en naturlig skyldighet till rättvisa i förhållande till statsförfattningen. Grupper som inleder civil olydnad borde således observera sin skyldighet gentemot demokratiska institutioner och koordinera sina aktioner så, att gränserna för

³¹ Rawls 1971, s. 373.

³² Rawls 1971, s. 246, framhåller att existerande samhällsinstitutioner skall granskas i ljuset av den ideala rättvisepuffattningen och bedömas som orättvisa om de avviker från denna utan tillräckligt bra orsak.

³³ Rawls 1971, ss. 565, 574, 577.

den av samhällsordningen tolerabla civila olydnaden inte överskrider samtidigt som varje grupp behåller sin möjlighet att utöva rätten till civil olydnad.³⁴

Rawls nämner den andra begränsningen (Y) endast i förbifarten och anser den inte heller egentligen utgöra någon förutsättning. Det kan emellertid hävdas att det finns en naturlig skyldighet att söka undvika skada för tredje part,³⁵ dvs. för oskyldiga medmänniskor och utomstående, eller åtminstone en skyldighet att begränsa de eventuella skadorna till lägsta möjliga nivån. Det hör naturligtvis till den civila olydnadens karaktär att vissa risker tas och accepteras, såsom t.ex. domstolsprocesser som resulterar i skadestånd för tredje parter, men det torde inte vara möjligt att ur dylika processer utverka ersättningar som till fullo täcker exempelvis kränkta moralvärderingar. Denna begränsning torde kräva, att olydiga som t.ex. blockerar en gata beaktar svårigheter som förorsakas för utryckningsfordon (ambulanser och brandbilar).

4. Avslutande tankegångar

I ett samhälle av den rawlska typen behöver människan inte underkasta sig absoluta förpliktelser gentemot staten eller den lagstiftande makten även om hon nog *prima facie* har en moralisk skyldighet att lyda lagen i ett på det hela taget rättvist demokratiskt samhälle.³⁶ Rawls teori betonar den autonoma individens ställning i samhället och lämnar beslutsfattandet beträffande inledandet av civil olydnad till individen: medborgaren i ett visst samhälle bör själv kunna avgöra när majoritetens lagstiftningsbeslut skall efterle-

vas och när de kan åsidosättas och betraktas som icke längre bindande. Medborgaren bör själv kunna bestämma grunderna och gränserna för politiska förpliktelser och skyldigheter. Med andra ord, Rawls verkar ha en stark tilltro till den enskilda individens ansvarskänsla och mognad att uppta ett synsätt som befinner sig på en högre abstraktionsnivå, dvs. ursprungssituationens eller åtminstone den grundlagsgivande församlingens synsätt.³⁷ Rawls tror också på den enskilda individens förmåga att komma fram till en moraliskt sett nykter bedömning om huruvida civil olydnad skall inledas eller avstås ifrån.³⁸ Rawls anser att en autonomt och ansvarsfullt handlande medborgare som måttstock för sitt agerande bör använda de politiska principer som utgör grunden för statsförfattningen och som styr dess tolkning.³⁹ Det finns ingen överordnad auktoritet som beslutar när civil olydnad är berättigad. Avgörandet lämnas därmed åt individerna, åt väljarkåren. Rawls förväntar sig att väljarkårens överväganden slutligen resulterar i majoritetsstöd för den åsikt som har fått en minoritet att engagera sig i civil olydnad. Denna övertalade majoritet torde *per definitionem* vara moraliskt sett rättvis åtminstone i ett enskilt fall och den torde vara villig att bringa den orättvisa lagstiftningen eller policyn i överensstämmelse med rättviseprinciperna, dvs. i överensstämmelse med de principer som fria och jämlika personer skulle samtycka till under förhållanden som kan uppfattas som rättvisa eller skäliga. Detta är möjligt eftersom

³⁷ Rawls 1971, ss. 104, 135, 139, 196, 354, 449, 473, 516, 520, 528, 587. Rawls 1971, s. 357: »(J)ust laws and policies are those that would be enacted by rational legislators at the legislative stage who are constrained by a just constitution and who are conscientiously trying to follow the principles of justice as their standard. When we criticize laws and policies we try to show that they would not be chosen under this ideal procedure. (...) A law or policy is sufficiently just, or at least not unjust, if when we try to imagine how the ideal procedure would work out, we conclude that most persons taking part in this procedure and carrying out stipulations would favor that law or policy. (...) The legislative discussion must be conceived not as a contest between interests, but as an attempt to find the best policy as defined by the principles of justice.»

³⁸ Rawls 1971, s. 120, påpekar emellertid att »(t)he conception of the original position is not intended to explain human conduct except insofar as it tries to account for our moral judgments and helps to explain our having a sense of justice.»

³⁹ Rawls 1971, ss. 389—390; jmf. ss. 449—450. Rawls 1971, s. 516: »(A)cting autonomously is acting from principles that we would consent to as free and equal rational beings, and that we are to understand in this way.»

³⁴ Rawls 1971, ss. 374 ff.

³⁵ Rawls 1971, ss. 109, 375.

³⁶ Jmf. Rawls 1971, s. 354; Parekh 1982, s. 171; Wiberg 1988, ss. 82—97; Suksi 1988, s. 93. Rawls 1971, s. 350 f.: »The real question is under which circumstances and to what extent we are bound to comply with unjust arrangements. Now it is sometimes said that we are never required to comply in these cases. But this is a mistake. The injustice of a law is not, in general, a sufficient reason for not adhering to it any more than the legal validity of legislation (as defined by the existing constitution) is a sufficient reason for going along with it. When the basic structure of society is reasonably just, as estimated by what the current state of things allows, we are to recognize unjust laws as binding provided that they do not exceed certain limits of injustice. In trying to discern these limits we approach the deeper problem of political duty and obligation. (...) Thus the claims of political duty and obligation must be balanced by a conception of the appropriate priorities.» (Jmf. ss. 354—355).

den gemensamma eller kollektiva viljan underlyder rättvisepinciperna. Civil olydnad är konstruerad så, att den påverkar den allmänna uppfattningen om vad som är rättvist och vad som är orättvist.⁴⁰

De grundläggande reglerna för civil olydnad avgörs redan i ursprungssituationen, i vilken parterna genom ett hypotetiskt samhällskontrakt antar de förutsättningar och även begränsningar som definierar berättigad olydnad. Civil olydnad uppbyggs i ursprungssituationen så att den — inom de ramar som trohet mot lag utstakar — utgör ett yttersta medel för upprätthållandet av den rättvisa statsförfattningens stabilitet. Civil olydnad är därmed ett huvudelement i Rawls teori om partiell uppfyllelse, om ock — såsom vi ovan konstaterat — på ett något märkligt sätt. Trots dess illegala karaktär anser Rawls att civil olydnad utgör ett moraliskt sett korrekt förfarande när man söker bevara ett konstitutionellt styre som baserar sig på rättvisepinciper hämtade ur sunt förnuft.⁴¹

Det är sannolikt att civil olydnad leder till ett ifrågasättande av legitimiteten hos lagstiftningen och de förhärskande politiska handlingsprogrammen. Rawls erkänner emellertid ingen överhängande risk för anarki. För det första, alla samhällsmedlemmar godkänner de rättvisepinciper som blev antagna i ursprungssituationen och som senare blev införlivade i den på det hela taget rättvisa samhällets demokratiska statsförfattning. Dessa principer utgör en tillräcklig funktionsbas för samhälleliga aktiviteter och omfattas uppenbarligen av de enskilda medborgarna som deras »egna» rättvisepinciper. De högre normativa nivåerna (statsförfattningsnivån och ursprungssituationen) förblir därmed oberörda av civil olydnad. För det andra, risken för anarki eller ordning minskar betydligt genom tillämpning av de förutsättningar och begränsningar som reglerar civil olydnad. I själva verket kan det i en praktisk situation vara relativt svårt att uppfylla förutsättningarna och leva upp till begränsningarna så att civil olydnad, vilken form och omfattning den än skulle få, blir berättigad och tillåten.⁴²

⁴⁰ Rawls 1971, ss. 13, 56, 297, 390, 449; jmf. ss. 382—383, 520.

⁴¹ Rawls 1971, ss. 8—9, 384—385.

⁴² Rawls 1971, s. 390. Rawls påpekar själv att man inte bör ha för höga förväntningar beträffande en teori om civil olydnad. Se Rawls 1971, s. 364. Se Parekh 1982, s. 185, som uttrycker misstankar beträffande den form av civil olydnad som Rawls erbjuder. Se även Barry 1973, s. 151—153. De exem-

Ta ett ärende från den politiska dagordningen i ett postindustriellt samhälle: miljövården är förmodligen inte inkluderade bland de fri- och rättigheter som civil olydnad i Rawls tappning är avsedd att skydda. Det torde alltså inte finnas något rawlsiskt rättfärdigande för t.ex. en Greenpeace-aktion. Dylika miljöaktioner verkar däremot vara nästan omöjliga att motivera med utgångspunkt i Rawls och de synes därtill illegitima, i synnerhet som de kan kränka andra människors allmänna fri- och rättigheter.

Å andra sidan utgör den under våren 1990 uppmärksammade civiltjänstgörarestrejken kanske ett fall som med vissa reservationer kommer relativt nära civil olydnad av rawlsisk typ och som kan granskas mot bakgrunden av Rawls teori om civil olydnad.⁴³ Civiltjänstgörarna hävdar att deras tjänstgöringstid är orimligt lång i jämförelse med militärtjänstgöringens 8 eller 11 månader och påstår därmed att deras allmänna fri- och rättigheter kränks genom civiltjänstgöringsalternativet. Genom en illegal strejkaktion underkastade de sig medvetet och avsiktligt det straff som lagen föreskriver⁴⁴ samtidigt som de uppenbarligen förväntade sig att Finland är ett på det hela taget rättvist samhälle i vilket deras krav på kortare tjänstgöringstid höras.⁴⁵ Aktionen uppmärksammades faktiskt av det politiska systemet, förmodligen av den orsaken att den väckte vissa sympatier hos allmänheten och fick ett visst stöd av hungerstrejkande totalvägrare, men det är för tidigt att i detta skede uttala sig om eventuella straff för de personer mot vilka åtal har väckts. Efter att balanserande motargument av typen betungande militärtjänstgöring

pel som Barry framför (medborgargrupp som kräver anläggandet av en skyddsväg i en farlig korsning, grupp som protesterar mot ett flygfältsbygge) kan inte konstrueras som allvarliga kränkningar av allmänna fri- och rättigheter eller rimlig ekonomisk och social rättvisa.

⁴³ Jag avser inte att i denna artikel ta ställning till hurvida det i Finland existerar en situation som påminner om ett på det hela taget rättvist samhälle av den typ som Rawls utvecklade. Grundrättigheterna i den finländska regeringsformen och riksdagsordningen motsvarar dock ganska långt de exempel på allmänna fri- och rättigheter (*equal liberty*) som Rawls har byggt in i sin teori, medan den vanliga lagstiftningen i Finland kan i dagens läge anses söka förverkliga en rimlig ekonomisk och social rättvisa enligt Rawls andra rättvisepincip.

⁴⁴ En grupp om tio strejkande civiltjänstgörare besökte en polisstation i syfte att anmäla sig och framkalla en reaktion på basen av lagbrottet, men enligt uppgift »godkände» polisen efter en viss tvekan och förvirring endast sju av dessa.

⁴⁵ I verkligheten var fallet mera komplicerat och inkluderade även andra krav, såsom meningsfullare tjänstgöringsformer.

etc. beaktats, torde den aktuella lagstiftningen ändras så, att civiltjänstgöringstiden skärs ned till t.ex. 13 eller 14 månader. En dylik (politisk) kompromiss är antagligen inte tillräcklig; man kan fortfarande argumentera att en längre tjänstgöringstid kränker civiltjänstgörarnas allmänna fri- och rättigheter. M.a.o., i en praktisk politisk situation resulterar den civila olydnadens korrekativa funktion åtminstone inte alltid i en fullständig rättelse av det påtalade missförhållandet, utan endast i en partiell måluppfyllelse, även om den förstnämnda situationen förväntas av Rawls. Det sannolika resultatet av strejkaktionen torde åtminstone förmildra kränkningarna till den grad att framtida konflikter kring detta ärende knappast når upp till den nivå där civil olydnad blir aktuell. En allmän slutsats kunde därför vara att »utkanterna» av ett politiskt system eller samhällsinstitutioner inte alltid fullständigt motsvarar samhällets grundläggande principer och basarrangemang, ett drag som möjliggörs av det i den rawlska teorin inbyggda uppfyllelsesystemet. Det verkar också som om det i ett praktiskt fall inte förekom någon återgång till någon ursprungssituation, utan kanske enbart till den grundlagsgivande nivån eller till något ännu lägre i hierarkin: de olydigas krav behandlas inte som ett isolerat ärende bakom okunnighetens slöja, utan på ett sätt där även andra samhällsfaktorer förmår inverka på ärendet och bidra till en kompromiss.⁴⁶

Rawls ägnar endast obetydlig uppmärksamhet åt den möjligheten att civil olydnad kunde misslyckas att åstadkomma det resultat som eftersträvas. Medan de flesta av de olydiga med största sannolikhet skulle rätta sig efter det mer eller mindre slutgiltiga majoritetsbeslutet, kan det ändå tänkas att vissa individer, kanske t.o.m. en betydande del av de olydiga, börjar söka efter andra alternativ. Deras opposition skulle förmodligen närma sig den följande högre nivån, den grundlagsgivande nivån, och förr eller senare ta sig uttryck i form av militanta aktioner, våldsamt motstånd eller t.o.m. revolution. Dylik opposition skulle antagligen inte endast ha för avsikt att rätta till grova kränkningar av de rättvisepinciper som antogs i ursprungssituationen utan också klara avvikelser från den grundläggande överenskommelsen. Dylika fall kunde uppkomma t.ex. om individer behandlades »som medel i stället för att bli behandlade som mål» eller om indivi-

derna i ursprungssituationen av någon orsak förredrog att inte välja enligt *maximin*-principen⁴⁷ med en därpåföljande glidning i riktning mot genomsnittsnutna (*average utility*) eller några blandformer. Dylika avvikelser torde utgöra en kränkning av teorin om strikt uppfyllelse och med tiden resultera i en hävning av den grundläggande överenskommelsen. Rawls själv verkar emellertid vara av den åsikten att en dylik utveckling skulle vara mycket irrationell och osannolik.⁴⁸

Rawls definition och rättfärdigande av civil olydnad är mycket spännande, men detta utomlegala medel av yttersta karaktär synes innehålla inkonsekventa drag som i viss utsträckning är störande samtidigt som civil olydnad är förvisad till ett relativt snävt avgränsat område av möjliga situationer och fall vilka sällan uppkommer i praktiken. Civil olydnad i den rawlska tappningen är inte en del av det »normala statslivet» i en på det hela taget rättvis konstitutionell demokrati och den borde inte heller vara det emedan den står utanför lagen och således i princip är oförenlig med konstitutionell demokrati. Men den rawlska argumenteringen är utan vidare mycket tilltalande: i en hypotetisk ursprungssituation skulle personerna inkludera ett yttersta rättelsemedel — civil olydnad — bland de element som genom det hypotetiska samhällskontraktet bygger upp samhället.

LITTERATUR:

- Barry, Brian: The liberal theory of justice. A Critical Examination of the Principal Doctrines in *A Theory of Justice* by John Rawls. Clarendon Press, Oxford 1973.
- Daniels, Norman: Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty. Included in Reading Rawls; critical studies on Rawls' *A Theory of Justice* (Norman Daniels, ed.). Basic Books, Inc., New York 1975.
- Galston, William A.: Moral personality and liberal theory. John Rawls's »Dewey Lectures». Political Theory, Vol. 10, Nr 4/1982.
- Hart, H.L.A.: Rawls on Liberty and its Priority. Included in Reading Rawls; critical studies on Rawls' *A Theory of Justice* (Norman Daniels, ed.). Basic Books, Inc., New York 1975.
- Idéer om rättvisa. Texter av John Rawls, Amartya Sen, Michael Walzer. Introduktioner av Sven Ove Hansson och Jörgen Hermansson. Tidens idéserie, vol. 1. Tidens förlag, Stockholm 1989.
- Lindensjö, Bo: Social konventionalism som filosofisk metod. Debattinlägg i Häftnen för Kritiska Studier, nr 1/1989.

⁴⁷ Se Tersman 1989, s. 72; Lindensjö 1989, s. 74.

⁴⁸ Jmfr. Lindensjö 1988, passim; Neal 1990, s. 44.

⁴⁶ Jmfr. Neal 1990, s. 43.

- Lindensjö, Bo: Social rättvisa enligt Rawls. Häften för Kritiska Studier, nr 3/1988.
- Neal, Patrick: Justice as Fairness — Political or Metaphysical? *Political Theory*, Vol. 18, No. 1, February 1990.
- Parekh, Bikhu: *Contemporary Political Thinkers*. Martin Robertson, Oxford 1982.
- Rawls, John: Justice as Fairness: Political not Metaphysical. *Philosophy and Public Affairs*, vol. 14, nr 3/1985.
- Rawls, John: *A theory of justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1971.
- Raz, Joseph: *The Morality of Freedom*. Clarendon Press, Oxford 1988.
- Suksi, Markku: Traces of ideal government — exploring legal-philosophical elements of internal sovereignty. Meddelanden från ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi, Rättsvetenskapliga institutionen, Ser. A:264, Åbo 1988.
- Tersman, Folke: Rawls vida reflektiva jämvikt. Debattinlägg i Häften för Kritiska Studier, nr 1/1989.
- Wiberg, Matti: Laki ja moraali. Käsitteellinen tutkimus poliittisen velvoitteen perusteista. Suomen Akatemian tutkimushanke 'Oikeuden rajat'; Helsingin yliopiston julkisoikeuden laitoksen julkaisuja, D:2. Hakapaino Oy, Helsinki 1988.